

СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫ АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ТОРАҢҒЫЛАРДЫҢ ТЫҒЫЗДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖАСТЫҚ СПЕКТРИ

Корғауды кажет ететін табиғи флораның өсімдіктеріне популяциялық талдау жасау, өсімдіктердің жастық құрамын есептеу, олардың санын және фитомассасын бағалау арқылы түрлердің антропогендік әсерлерге тұрактылығын, осы және басқа да популяциялардың накты қысым көру деңгейін және келешекте даму перспективасын анықтауға мүмкіндік береді. Ағаш өсімдіктердің популяциялық параметрлерін бірнеше авторлар зерттеген.

Біз, қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты түрлердің реакциясына салыстырмалы талдау жасауда Т. А. Работновтың ценопопуляциялық көрсеткіші қолайлы жұмыс бірлігі болғандықтан тандап алдық. Зерттеу нәтижесі бойынша 12 қауымдастықтың тіршілік оргасына талдау жасалынды. Оның үшеуі Қызылорда облысының Жанакорған ауданында, үшеуі Қызылорда облысының Шиелі ауданында, екеуі Қызылорда қаласында, екеуі Сырдария ауданында, біреуі Арал ауданында орналасқан.

Жанакорған ауданынан тандап алынған алаптар Корғантогай (1), Бекман төғайы (2) және Саусакөл (3). Алаптардың үшеуі де Сырдария өзенінің жағасына жақын аймақтар, топырағы аллювиальды-шалғындық топырак. Торанғыл өсімдіктерінің жастық спектрі генеративті дарақтар. Бұл қауымдастықтардағы өсімдіктердің өзін-өзі қайта жанартуы тұқымнан және атпа тамырлар арқылы. Тіршілікке толыктай кабилетті өсімдіктер, жас өркендердің саны жеткілікті, сонымен катар ценозда тіршілік етуге және антропогенді

әсерлерге тұракты генеративті өсімдіктері доминанты. Корғантогай алабындағы (1) ағаш-бұта өсімдіктерінің жоғарғы ярусына үшкір жемісті жиде, қызыл жынғыл, түрлі жапыракты терек (торанғы), ал шөптесін өсімдіктерден қызыл мия, ажырық, камысты кездестіруге болады.

Торанғылар шок-шок болып тығыз орналасқан, картайған түрлерінің жас шамасы 40-45 жыл, негізгі дарақтар 15-25 жас аралығында. Тогайдың қайта жанаруы тығыз, тамыр атпалары арқылы және тұқымы арқылы кебею жүруде. Дарияның көктемде су көтеріліп қайта тартылған табанындағы құмды және құмдауыт жерлерде тұқымнан өнген торанғылардың ювенильдік өсімдіктері өте тығыз. Өскіндердің тығыздығы 100 m^2 жерде 45-50 өсімдік, бойының биіктігі 0,5-1,4 см. Тогайдың торанғылардың 90-95 % сабактары және жапырактары ауруға шалдықкан. Ағаштардың биіктігі 4-6 м, диаметрі 25 см дейін. Сипатталып отырған алаптың ағаштарының жанаруы калыпты болғанымен, ауруға қарсы шаралар жүргізілмеген жағдайда шаруашылықтық маңызы төмендеуі мүмкін. Тығыздығы және жастық спектрі 1-кестеде көрсетілген.

Бекман төғайы (2) Сырдария өзенінің он жақ беткейінде, Жанакорған ауданы. Топырағы шалғындық типті. Жоғары ярусты өсімдіктерге торанғы, қызыл жынғыл, орыс тікен, жиде, вильгельм талы, төменгі яруста касқыржем, түймешетен, кермек, өлеңшөп, бак-бак, түйетабан. Торанғылардың дені жас 15-17 жаста, биіктігі 6-7 м, диаметрі 30-35 см. Бөрік басы жабылған.

Жапырактары ауруға шалдықкан өсімдіктер шамамен 20-25%. Бір жылдық тұқымнан өңген өскіндерінің биіктігі 1,5-6 см, тамыр жүйесінің терендігі 8-10 см. Жастық спектрі бойынша толыктай виргиналды дараптар доминантты. Торанғылардың көбеюі тұқымнан және вегетативті жолмен жүруде.

Саусакөл (3) Сырдария өзенінің он жақ беткейінде, Жанакорған ауданы. Топырағы шалғындық типті. Жоғары ярусты өсімдіктерге торанғы, шенгел, орыс тікен, жида тәменгі яруста түйетабан, ақбасшөп, қызыл мия, жантак, текесақал, ак мия, кендір, кермек, сырдария сүттігені. Торанғы теректерінің бойының биіктігі 11,5 м, диаметрі 25 см. Вегетативті жолмен көбею бар, тұқыммен көбею толыктай жок. Ювенильдік өсімдік кездесу жүйлігі 15-20 %, негізгі өсімдіктер виргинильді жағдайдағы ересек өсімдіктер 60% құрайды.

Бәйгекүм (4) Шиелі ауданында орналасқан. Кара сексеуіл, қызыл жыңғыл, шенгел, ал шөптесіндерден соран, жантак, түйетабан өседі. Түрлі жапыракты теректер шоқ-шоқ болып өсken. Алапты, негізінен, виргинильді өсімдіктер құрайды. Торанғылардың биіктігі 4-7 м, дінінің диаметрі 25-32 см, бөрік басының диаметрі 3,5-7 м болып келеді. Тұқымнан көбею толыктай жок, вегетативті жолмен жандану өте өлсіз.

Тартоғай (5) Шиелі ауданында орналасқан. Топырағы күмді. Ағаш-бұта өсімдіктерден торанғы және торанғылды, қоянсүйек, жыңғыл, жида. Мұндағы жиделер қалың тогай құrap өсken. Алаптағы торанғылардың орташа жасы 55-60 жаста, биіктігі 12-15 м, бөрік басының диаметрі 6-9 м, дінінің диаметрі 35-70 см. Вегетативті жолмен көбею жақсы жүруде.

(6) Шиелі ауданында орналасқан. Жоғарыда тоқталғанымыздай, бұл аймақта да торанғының екі түрін кездестіруге болады. Мұндағы торанғылардың жас шамасы жоғарыда тоқталған аймаклен салыстырғанда жас – 30-45 жас аралығында, биіктігі 8-12 м, бөрік басы 4-5 м, дінінің диаметрі 35-46 см. Ағаштарда жандану жок. Ағаштар аурумен және зиянкестермен зақымданған. Дараптардың барлығын дерлік виргинильді өсімдіктердің g^2 топшасына жатқызуға болады.

Қызылорда қаласына жақын орналасқан Шіркейлі (7) және Бәйтіен (8) аймағы. Жоғарыда тоқталған аймақтармен салыстырғанда ағаш-бұта өсімдіктері тығыз орналасқан. Торанғының екі түрін, талдың бірнеше түрін (ак тал, үш аталақты тал, вильгельм талы) жида, шенгел және шөптесін өсімдіктердің бірнеше түрін кездестіруге болады. Жастық спектрі 15-25 жас аралығында, сирек 40-45 жасты түрлерін кездестіруге болады.

Торанғы теректерінің тығыздығы

Өсімдіктер қауымдастырылған	Алап нөмірі	j	im	w-g	s	1600 м ² жердегі дараптардың саны
Торанғы- жида- жыңғыл	1	<u>86,64</u>	<u>115,52</u>	<u>519,84</u>	–	722
		12	16	72	–	
Торанғы-жыңғыл- орыс тікен-жида-вильгельм талы	2	<u>64,8</u>	<u>162</u>	<u>421,2</u>	–	648
		10	25	65	–	
Торанғы- жида шенгел- орыс тікен	3	<u>51,2</u>	<u>38,4</u>	<u>166,4</u>	–	256
		20	15	65	–	
Торанғы-сексеуіл-жыңғыл- шенгел	4	0	<u>61</u>	<u>256</u>	–	317
		0	18,3	81,7	–	
Торанғы-торанғыл-қоянсүйек-жыңғыл-жида	5	0	<u>112</u>	<u>174</u>	–	286
		0	39,1	60,9	–	
Торанғыл- қоянсүйек	6	0	<u>90</u>	<u>294</u>	–	384
		0	23,4	76,6	–	
Торанғыл-тал түрлері-жида	7,8	<u>74</u>	<u>100</u>	<u>193</u>	–	367
		20,1	27,2	52,5	–	
Торанғыл-тал-сексеуіл-шенгел	9	0	0	<u>48</u>	–	48
		0	0	100	–	
Торанғыл-сексеуіл-шенгел	10	0	0	<u>15</u>	–	15
		0	0	100	–	
Жыңғыл- сексеуіл	11	–	–	–	–	–

Ескерту. Сызықшаның үсті 1600 м² жердегі дараптардың саны, сызықшаның асты барлық жастығы топтардың ішіндегі % үлесі.

Сырдария өзенінің екі бетін ұзына бойы ені шамамен 60м жерді алып жатыр. Ювенильдік, имматурлық, виргинильді топтағы өсімдіктерді көптеп кездестіруге болады.

Торанғы теректерінің биіктігі 6-11 м, дінінің диаметрі 2,35-48 см. Тұқымнан және вегетативті жолмен жандануы жақсы жүруде.

Сырдария ауданында орналасқан аланша (9) «Қарғалым» Торанғылсай қорыкшасының 68 кварталы. Топографиялық жағынан жазық, Жанадария жағалауы. Топырағы аллювиальды-шалғындық және құм. Табиги орман құрайтын өсімдіктер сексеуіл, жыңғыл, жиде, шенгел, интродукциялық жолмен отырғызылған тал, терек түрлері бар. Ағаштардың бөрік басынын жабылуы тығыз емес. Зерттеуге алынған 1600 м² жерде торанғылардың кездесуі өте сирек. Қайта жандану жок, жастық спектрі виргинильді өсімдіктер g^3 тобына жатқызуға болады. Ағаштардың биіктігі 26-38 м, діндерінің диаметрі 36-42 см, бөрік басынын диаметрі 4-5 м. Кураған бұтактары көп және жапырактары ұсақ.

«Кос шынырау» (10) Қарғалымнан 15 км. Торанғылсай корыкшасының 70 кварталы. Топографиялық жағдайы тегіс, жазық. Топырағы кебір және құмды. Жоғарғы ярусты торанғыл терек биіктігі 7-8 м, екінші жыңғыл биіктігі 1,5-2,5м, шенгел 2,5-3 м. Шөптесін өсімдіктер өте сирек. Қарғалыммен салыстырғанда өсімдік түрлері жағынан сирек. Ағаштектестерден тек торанғылдың қайта жанағып түптеуі өте баяу. Атпа тамырлары арқылы аздап өсуі байқалады, олардың жастық индексі имматурлық жағдайда.

Қамшылыбас(11) және Арап тенізіне жақын аймактар қаралды. П.П. Бессченов, Л. М. Грудзинская [1], зерттеулері бойынша Арап тенізіне жақын аймактарда торанғы теректерінің түрлері кездесетіні анықталған. Біздін зерттеуімізге сәйкес торанғы теректерінің түрлері кездескен жок. Бірақ топырақтан талдауға сынама алу барысында 70 см терендіктен 17 жылдық сакинасы бар торанғы терегінің түбіртегі табылды. Бұл осы аймактарда торанғы теректерінің болғандығына дәлел бола алды.

Сонымен зерттелген қауымдастықтардың ішінде жастық спектрі бойынша қалыпты ере-сек (1,3,4,6) және жас (2,5,7,8) жатқызылса, ал регрессивті типке (9,10,11) жатқызуға болады. Алғашкы топтағылар экотопта тепе-тендік жағдайында қалыпты тіршілік етеді және ценозда тұракты болады. Регрессивті қауымдастықтарды қалпына келтіру үшін қолдан көбейту жұмыстарын жүргізу керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Бессченов П.П., Грудзинская Л.М. Туранные поля Казахстана. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981.

Резюме

Дается характеристика плотности популяции и возрастного спектра турани низовьев р. Сырдарьи. В результате наблюдений определены нормальные, регрессивные и инвазионных массивы.

УДК: 630*232.411.2:630*114.11:630*238

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университет

1.08.08ж. түркен